

Kapitel 10: Donau, Centraleuropa og Europa

Intet folk og ingen kultur kan – lige så lidt som noget individ – sige sig fri for historiske synder. Og måske vil en ubarmhjertig erkendelse af alle fejl og skyggesider, hos andre og hos en selv, være et mere frugtbart grundlag for en civiliseret og tolerant sameksistens end den optimistiske gensidige ros der udøses i enhver officiel politisk erklæring. (Magris 1986, 358).

Hinsides Habsburg

Den franske forfatter Marcel Proust kaldte sit berømte romanværk *À la recherche du temps perdu*. ”Jagten på den forsvundne tid” kunne også stå som motto for denne jagt på det forsvundne habsburgske Centraleuropa, en rejse i tid og rum hvor vi skal besøge byer som Wien, Praha, Kraków, Trieste og Cluj, steder som indtil for nylig syntes at være gået tabt for evigt for den europæiske civilisation, men som nu takket være centraleuropæiske forfattere som Milan Kundera og Václav Havel og revolutionerne i 1989 er kommet tilbage til hjertet af Europa.

Wien, Praha, Budapest og Trieste var vigtige centre for den litterære modernisme. Psykoanalysen og den moderne arkitektur blev opfundet i de selvsamme miljøer, hvor modreformationen engang havde udfoldet sin største pragt i form af barokkens forsøg på at generobre befolkningens sjæle efter reformationens fundamentalistiske fanatisme. Men også stedet for slentrende skønånder, hyggeligt caféliv, wienervals, ølstuer og heuriger vin. Et modsætningernes rige ja, men ikke uforenelige og fanatiske modsætninger, sådan som det blev tilfældet efter 1920. Mange især i Vesteuropa og USA beklager i dag opløsningen af det store centraleuropæiske imperium. I de nye centraleuropæiske demokratier arbejdes der nu på at genskabe frivillige føderationer mellem Tjekkoslaviet, Ungarn, Østrig og Polen (Havelplanen) eller mellem Tjekkoslaviet, Ungarn, Østrig, Slovenien og Italien (den ”pentagonale” region). Da den ungarsk-franske historiker François Fejtö i oktober 1990 besøgte København for at præsentere sin bog om Frankrigs ansvar for opløsningen af Østrig-Ungarn i 1917-18, *Requiem pour un empire défunt* (1988) sagde han i et interview:

Krisen i 1989 fik mig til at stille spørgsmålet: Hvorfor brød egentlig den store multinationale stat Østrig-Ungarn sammen? Indtil dette tidspunkt var det gængse svar, som kunne læses i alverdens lærebøger, at årsagen først og fremmest var etniske konflikter inden for imperiets udstrakte område, der omfattede så mange forskellige folkeslag, fra tysktalende østrigere over ungarere, tjekker, slovakere, kroater, italienere og andre folkeslag. Tesen var, at disse mange folkeslag ganske enkelt ikke kunne holde sammen under den første verdenskrigs rystelser. Min tese er, at opløsningen af Østrig-Ungarn skyldtes en beslutning, der blev truffet i Paris. Jeg har også påvist, at selvom der selvfølgelig inden for Østrig-Ungarns grænser var separatistbevægelser, var de føderale bevægelser inden for de forskellige folkeslag stærke, fordi sammenblandingen af folkeslagene var sket gennem århundreder. Lad mig bare som et kuriosum nævne, at der i hovedstaden Wien boede omkring 400.000 tjekker. Derfor var nedbrydelsen af denne store stat, som selvfølgelig langt fra var noget demokrati, men dog

hævede sig langt over omverdenen som en retsstat med tidens mest fremragende administrative apparat, en fejlslagen politik med sørgelige konsekvenser (Fejtö 1990, 14).

Man kan være enig eller uenig i denne beklagelse. Det store flertal i efterfølgerstaterne vil næppe være enige med Fejtö. Men alle er de enige om behovet for et nyt grundlag for landenes politiske kultur efter kommunismens sammenbrud. Mange, især i Tjekkoslaviet, vil se tilbage til mellemkrigstidens demokrati som forbillede. Andre, især i Ungarn vil orientere sig mod sider af arven fra 1800-tallets revolutionære og demokratiske nationalisme. Østrigerne er godt tilfredse med deres lille stats succes efter 1955, mens det jugoslaviske føderationsprojekt er brudt helt sammen efter Titos død. Det er alle disse verdener, den forsvundne habsburgske såvel som de genopståede nationale demokratier, jeg vil forsøge at opspore på den følgende rejse rundt i det Centraleuropa, som mange troede var forsvundet for evigt med de kommunistiske diktaturer efter 2. verdenskrig, men som vi nu kan se genopstå for vore øjne. Et Centraleuropa på godt og ondt, med civiliseret caféstemning såvel som voldsomme nationale konflikter.

For blot få år siden ville det have været naturligt at lade fortællingen om Centraleuropa ende med etableringen af et antal nationalkommunistiske stater med hver deres særpræg inden for et Østeuropa forskelligt fra 'Vesten', som f. eks. englænderen Robin Okey gjorde det i oversigtsværket *Eastern Europe 1740-1980*. (1982). Sådan forsøgte enkelte i det tidligere DDR og mange venstreorienterede i Vesten endnu at se det i efteråret 1989 og foråret 1990 med deres ønske om en fastholdelse af de sociale 'gevinster' fra de kommunistiske styre. Men det er en umulig tanke nu, efter de demokratiske revolutioner, valgsejrene for forskellige liberale partier og valget af en økonomisk politik, som prøver at overhale thatcherismen højre om. Efter ændringerne i Østeuropa befinder vi os med ét i en situation, hvor kontinuiteten til en længst glemt mellemkrigstid tages op i et forsøg på at slette kommunismens totalitære eksperiment fra erindringen. Meget få samfundsvidenskabelige østeuropaeksperter havde forudset denne udvikling. En fyrrårig tidshorizont rækker langt ud over den normale sociologs eller politologs fantasi. Før 1989 kunne de forestille sig mindre ændringer, justeringer af det givne, ja. Men ikke en afgørende forkastelse af alt det, de kommunistiske regimer stod for, i samme øjeblik Sovjetunionen lettede sin militære besættelse. På den baggrund bør vi alvorligt overveje, om det er tilstrækkeligt at skruer tiden tilbage til 1945-47, sådan som de nyttilkomne styre i øst prøver på at få os til med udsagnene om kommunismen som en totalitær parentes i de nationale staters historie. Man kunne fristes til at spørge, om alle ulykkerne virkelig kun skyldes Sovjetunionen og den kommunistiske ideologi (foruden det i øjeblikket lidt kætterske spørgsmål, om kommunismen virkelig kun har bragt ulykker med sig), eller om vi ikke snarere skal helt tilbage til fredsordningen efter 1. verdenskrig for at forstå årsagerne til mange af problemerne.

Det benægtes af næsten alle officielle parter i Østeuropa, hvad enten de er liberale, konservative eller forhenværende kommunister. Men de har også alle sammen de nyskabte nationalismer fra 1918 til fælles. Alle staterne i Centraleuropa og Balkan plus Finland etableredes i løbet af 1800-tallet som efterfølgerstater til de fire store imperier, Preussen, Østrig, Rusland og Osmannerriget, og nogle endda så sent som i 1918. Lige siden er deres historieskrivning gået ud på at bevise, at de har eksisteret som stater siden år 1000, da Polen, Bøhmen, Ungarn og Kroatien blev organiseret som kristne kongedømmer af paven for at begrænse den tyske kejsers ekspansion – den samme logik der lå bag etableringen af Danmark og senere Sverige og Norge uden for den tyske kejsers overhøjhed i Nordeuropa. Ja, de

ortodokse stater Bulgarien, Serbien og Montenegro daterer deres oprindelse endnu længere tilbage som selvstændige aflæggere af det byzantinske kejserrige, mens Grækenland og Rumænien på hver sin utroværdige måde fremhæver en ubrudt arv fra henholdsvis det klassiske Grækenland og Trajans romerske soldater.

Men der er faktisk en anden måde at fortolke dette områdes historie på. Ældre østrigske historikere har søgt at forvalte arven fra det habsburgske monarki ved hjælp af de uhyre arkivmasser, der blev tilbage i den gamle fælles hovedstad Wien ved at understrege det, der trods alt bandt de forskellige folkeslag sammen, bøndernes loyalitet over for kejseren, den multinationale hær, det ukorruperte embedsmandskorps og de fælles økonomiske interesser i Donaubassinet. Det andet miljø, hvor denne revisionisme har kunnet trives, er paradoksalt nok på amerikanske universiteter. Paradoksalt fordi de nye stater, især Jugoslavien og Tjekkoslaviet især skyldte USA's præsident Wilson deres eksistens, og fordi det unge USA altid har næret en instinktiv velvilje over for den nationale selvbestemmelse som princip. Når billedet ikke er så entydigt, skyldes det, at en række af de tabende liberale politikere hurtigt gik i eksil i USA og gav stødet til en tradition for at se de liberale og socialistiske forsøg på at omdanne Østrig-Ungarn til en ægte føderation i et positivt lys. Her udkom i 1929 en bog af den ungarske radikale politiker Oszkár Jászi (1875-1957), *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Som ungarene tilhørte Jászi ganske vist en nation, der efter kompromisset i 1867, det såkaldte Ausgleich, var dominerende nation på linie med tyskerne. Han gik også ind for, at det var nødvendigt, at riget bukkede under, men så pga. sin ungarske baggrund mere positivt på statsdannelsen end de forfordelte tjekker og rumænere og formulerede derfor en tiltrængt modvægt til efterfølgerstaternes og de allierede sejrherres enøjede undergangsbeskrivelser.

Selv blandt de mindre privilegerede nationer fandtes der mange fortalere for en føderativ omorganisering af det habsburgske monarki. Disse bestræbelser er blevet kortlagt med stor sympati af den amerikanske historiker af østrigsk oprindelse Robert Kann i tobindsværket *The Multinational Empire* fra 1950. Den amerikanske interesse for områdets historie førte i midten af tresserne til udgivelsen af *Austrian History Yearbook* fra Rice University i Texas. Samme universitet opkøbte i halvfjerdserne kilometervis af arkivalier fra de nationalkommunistiske regimer, der var lykkelige over at kunne skille sig af med den ubekvemme arv fra den multinationale fortid for hård valuta.

'Realistiske' britiske historikere har aldrig brudt sig om denne såkaldt 'spekulative' – jeg ville nu snarere sige kontrafaktiske – indfaldsvinkel til perioden mellem 1848 og 1918. Anført af den radikale 'realist' A.J.P. Taylor har flertallet altid ment, at de fire store imperier var dømt til undergang, og at Østrig-Ungarn senest burde have været opløst med revolutionerne i 1848. Man kan synes, at dette er en lige så spekulativ tilgang som den anden, men synspunktet har domineret al engelsk beskæftigelse med Centraleuropa siden freden i Versailles, også den førnævnte Robin Okey. Man får et godt indtryk af Taylors opfattelse af Østrig-Ungarn i følgende velskrevne og ondskabsfulde karakteristik af grev Taaffe, der som premierminister i 1880'erne forsøgte at knuse de nationale bevægelser:

Taaffe was a true "Emperor's man": an aristocrat of Irish origin, now German in the sense that his estates were in Tyrol. With Irish ingenuity, he could adapt himself both to the German liberals and to Czech liberals, and got on with them as well as with the Emperor himself. He was tactful, considerate, not without intellectual interests. He had the defects of his class: he relied on time, rather than on energy, to provide solutions; he was sceptical of everything,

including his own ability; and though he genuinely wished to conciliate the peoples of Austria, he did not for one moment believe that they were fit to share in the government of the Empire. Free from German dogmatism, he was ready to work for a system of national equality; on the other hand, having no estates in Bohemia, he escaped the barren conservatism of Bohemian "historic" rights and had no sympathy with federalism. (Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, 1948, 142-43).

Årsagen til engelske og stort set også franske historikere modvilje mod den store multinationale statsdannelse i Europas centrum skal findes i de selvsamme magters ansvar for fredsslutningen. I det Ødelæggelsen af Østrig-Ungarn har François Fejtö på basis af undersøgelser i det franske udenrigsministeriums arkiver påvist, hvorledes Frankrig bevidst undergravede Østrig-Ungarn for at skabe et antal små stater, som var totalt afhængige af Frankrigs velvilje for at overleve. Det var ikke ideelle hensyn til nationalitetsprincippet, men stormagtshensyn i konkurrencen med det svækkede Tyskland, der bestemte Frankrigs politik. Storbritanniens politik overfor Øst- og Centraleuropa var i et vist omfang bestemt af mere idelle motiver end den franske. Den blev i meget vid udstrækning bestemt af to personer, korrespondenten for *The Times* i Wien, Henry Wickham Steed og historikeren R. W. Seton-Watson (1879-1951). Man kan hævde, at det var disse to personer i samarbejde med filosofen Tomás Garrigue Masaryk (1850-1937) skabte de to helt nye og 'kunstige' stater, Tjekkoslaviet og Jugoslavien ved fredstraktaterne i Germain-en-Laye og Trianon 1919-20. De byggede videre på kroaten, biskop Strossmayer og slovakken, L'udovit Sturs (1815-1856) indsats i 1800-tallet for henholdsvis den "illyriske" eller jugoslaviske (dvs. sydslaviske) og den tjekkoslovakiske idé. Sjældent er en historikers videnskabelige indsats blevet omsat så direkte i afgørende politisk handling som i tilfældet Seton-Watson – selv om der er enkelte, der har sammenlignet Garton Ash's indsats i 1980'erne med Seton-Watson's i første halvdel af dette århundrede.

Parallelt med de allieredes bestræbelser på at opløse det østrig-ungarske monarki foregik tilsvarende bestræbelser på at fjerne de sidste rester af det osmanniske imperium. Denne proces varede blot meget længere. Helt fra slutningen af 1700-tallet blev dette rige af vestlige karikaturtegnere og propagandister fremstillet som Europas syge mand. Og sådan tænkte de fleste ansvarlige europæiske politikere om det, hvad enten de som russerne og østrig-ungarerne søgte at profitere af opløsningen, eller de som tyskerne og briterne søgte at bevare riget som et bolværk mod russisk ekspansion. Sandt er, at det tyrkiske styre optrådte med stor brutalitet overfor sine kristne undersåtter, når de gjorde oprør. Men det er der faktisk også mange andre stater i historien, som har gjort, uden at man derfor har dømt dem til en nødvendig undergang. Der er lige så god grund til at omvurdere efterfølgerstaternes automatiske nedvurdering af dette imperium, som der er til at gøre det for de andres vedkommende, men vi må afvente mere uforudindtaget detailforskning, især fra Balkanområdet, inden en egentlig omvurdering af rigets levedygtighed er mulig. Den traditionelle, nationale, anti-osmanniske beretning om de kristne folks kamp mod de islamiske undertrykkere tilslører, hvad der var på spil. Det osmanniske rige var fortabt med Tysklands nederlag i 1. verdenskrig, men ikke nødvendigvis før.

Kontinuiteten i Centraleuropas historie

Det kontrafaktiske perspektiv på Østeuropas og Balkans historie er selvfølgelig kun en tankekonstruktion. Man kan indvende, at den aktuelle opløsning af Sovjetunionen ikke

ligefrem opmuntrer til at tro på multinationale stater som løsningen på nationale modsætninger. På den anden side er det svært udelukkende at anlægge et positivt og optimistisk syn på de sidste to hundrede års øst- og centraleuropæiske historie, også for historikere fra landene selv. Et af de mest tænksomme og udfordrende bidrag fra den kant er en lille, tankemættet bog fra 1986 af den ungarske økonomiske historiker Iván T. Berend, *The Crisis Zone of Europe*, med undertitlen ”An Interpretation of East-Central European history in the twentieth century”. Han indleder fatalistisk med en konstatering af, at Østeuropa lige siden Karl den Stores rige har været bagud i forhold til Vesteuropa. Denne tilbagestående blev yderligere accentueret i det 16. og 17. århundrede, hvor Østeuropa blev refeudaliseret i forbindelse med, at det gik over til at producere korn til det industrialiserende Vesteuropa. Ja, han fremhæver ligefrem, at de to rumænske fyrstedømmer Moldavien og Valakiet (Moldova og Valahia på rumænsk) først blev feudale på dette tidspunkt. I Berends definition af det østlige Centraleuropa indgår de preussiske dele af Tyskland foruden Østrig og de lande, vi indtil for kort tid siden kendte som Østeuropa. Han beskriver tre forskellige udviklinger i dette område som svar på den dobbelte industrielle og demokratiske revolution i Vesteuropa. Nogle områder, især i det senere Tyskland, Østrig (med Slovenien) og Bøhmen-Mähren (Cechy og Morava på tjekkisk), kom med i denne udvikling uden dog at udvikle samme klassestruktur som de vesteuropæiske samfund. Andre som Rusland, Polen, Ungarn og Kroatien var kun delvis succesrige – eller skal man sige halvvejs fiaskoer? spørger Berend retorisk. Balkanlandene, Grækenland, Rumænien, Serbien, Albanien og Bulgarien karakteriserer den ungarske historiker som totale fiaskoer. Berend siger i denne sammenhæng ikke noget om resten af det osmanniske rige, men et andet sted fremhæver han den ægte demokratiske karakter af Kemal Atatürks revolution, som byggede på de selvstændige bønder i Anatolien (Berend 1986, 28).

Forklaringen på de forskellige svar på udfordringen fra den vestlige dobbelte revolution finder Berend rimeligt nok i samfundenes forskellige karakter. Til det brug udvikler han en ny version af den klassiske marxistiske skelnen mellem såkaldt ”historieløse” og ”historiske” nationer, en skelnen Engels først formulerede i 1848-49, og som austro-marxisten Otto Bauer raffinerede yderligere i det førnævnte hovedværk *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1907. I Berends lidt mindre diskriminerende terminologi kaldes samfund med et ubrudt, indfødt aristokrati for ”komplette” samfund. Det er Preussen, Bøhmen og Mähren, Ungarn og Rusland inklusive Hviderusland og Ukraine (Berend 1986,15). Dog minder han om, at aristokratiet i alle disse lande omfattede langt flere personer end i Vesteuropa. Hvor aristokratiet i det før-revolutionære Frankrig omfattede 1 % af samfundet, var tallet i Polen 10 % og i Ungarn 5 %. Denne talmæssige styrke forklarer en række af vanskelighederne for demokratiet i Ungarn i mellemkrigstiden. Først det kommunistiske styre brækkede ryggen på godsejerklassen, og måske dukker det gamle aristokrati nu igen op som en politisk elite.

Balkanlandenes sociale struktur kalder Berend for ”ukomplet”. Dermed mener han, at det tyrkiske styre, som nogle steder havde været op imod fem hundrede år, havde efterladt samfund uden herskende indfødt adel og uden middelklasse. Grækenland, Serbien, Bulgarien og Rumænien havde i århundreder været karakteriseret af en stor fattig bondeklasse overfor en tyrkisk elite. Efterhånden som tyrkerne blev fordrevet, opstod lokale, militær-bureaukratiske overklasser, som ikke havde dybe historiske rødder, ”erstatningsklasser” kalder han dem med et udtryk hentet fra tysk forskning om junkerne i Preussen. Med denne generalisering maler Berend med den meget brede pensel. Økonomisk set er det berettiget at

slå disse meget forskellige samfund sammen under ét, idet bønderne overalt praktiserede en ikke-markedsorienteret selvforsyningsøkonomi med det resultat, at der ikke var baggrund for en industrialisering. Alle landene blev derfor afhængige af monokulturer, som kunne eksporteres. For Grækenlands vedkommende udgjorde tobak i en lang periode 56 % af landets samlede eksport, mens Serbien var totalt afhængig af kvægekseport, Bulgarien ligeledes af tobak og Rumænien af korn. Men så holder lighederne også op. De rumænske fyrstedømmer havde reelt været selvstændige riger, siden de kom under osmannisk overhøjhed i 1396. Skatteinddrivelsen var ganske vist lagt i hænderne på de såkaldte fanarioter, græske købmænd fra Istanbul. Men de store korndyrkende godser ejedes af lokale adelige, der herskede over en af de mest undertrykte klasser af jordløse landarbejdere i hele verden. Alligevel kan det ikke benægtes, at denne adel havde historisk 'ret', således at forstå, at den havde været der længe og repræsenterede en ubrudt kontinuitet. Den strammede blot grebet om sine livegne på et tidspunkt, da store dele af Vesteuropa brød med det feudale samfundssystem. Paradoksalt nok var denne feudale klasse engageret i en oplysningsbevægelse i det tidlige 19. årh. Adelen kom blot aldrig på den tanke, at oplysningen også kunne gælde for de undergivne bønder; en holdning, der stadig på skæbnsvanger vis præget forholdet mellem folk og magthavere i Rumænien.

Transsylvaniens ømtålelige stilling mellem magyarere og rumænere omtales ikke af den ungarske historiker – af diplomatiske grunde? Historisk set var den magyarske bondefolkning på højsletten bærer af den traditionelle ungarske folkekultur, der blev fremdraget af ungarske etnologer i anden halvdel af 1800-tallet. Rumænerne udgjorde uafviseligt et flertal i områderne uden for byerne allerede i 1918, da området sammen med Bessarabien tilfaldt Rumænien. Herved voksede landets areal fra 138.000 km² til 304.000 km². At rumænerne er i stort flertal i dag, er ikke mærkeligt efter godt 60 års hårdhændet rumæniseringspolitik, men den rumænske bondebefolkning blev helt givet også undertrykt socialt, politisk og nationalt i tiden mellem 1867 og 1918. Disse komplicerede nationale og etniske forhold har stadig betydning f.eks. for forholdet mellem bønder og planlæggere i Rumænien. Det har bl.a. vist sig i ødelæggelsen af de traditionelle landsbysamfund under Ceaucescu. Ungarerne hævdede dengang og hævder stadig, at denne politik var et forsøg på at udrydde den traditionelle magyarske kultur, men undersøgelser af den amerikanske antropolog Steven Sampson, der arbejder i Danmark, viser, at den var ligeligt rettet mod alle bønder uanset etnisk tilhør. Det kommunistiske styres plan om at samle hele landbefolkningen i store boligblokke i mellemstore byer var inspireret af Stalins kollektiviseringspolitik fra 30'erne. Bønderne skulle omskoles til kommunistiske industriarbejdere, som tilfældigvis arbejdede med jorden. Politikken har vist sig eminent uegnet til produktion af fødevarer, men det kan vel ikke helt afvises, at den bagvedliggende hensigt var en industrialiseret parallel til moderniseringen af de vestlige landbefolkninger, blot hurtigere og mere brutal, fordi de benyttede sig af politiske i stedet for økonomiske tvangsmidler.

Balkanlandene fik deres selvstændighed i 1800-tallet som følge af Ruslands pres på Osmannerriget. Denne gæld har de reageret yderst forskelligt på. De rumænske fyrstedømmer blev selvstændige i 1861, men så i den russiske hjælp nok så meget en trussel som en velsignelse. Den rumænske ambivalens overfor russerne skyldtes en blanding af geopolitisk angst pga. det umiddelbare naboskab og en heftig dyrkelse af deres latinske egenart overfor de omgivende slaviske naboer, det "slaviske folkehav" som det ofte hedder i rumænsk propaganda og historieskrivning. Myten om en ubrudt kontinuitet til den romerske befolkning er et af de heftigst debatterede spørgsmål i rumænsk historie. Sproget er uomtvisteligt latinsk,

omend der er flere slaviske låneord i det end praktisk er for en rejsende, der som jeg har forsøgt at klare sig med sin italienske ballast. Men at der skulle være tale om særligt dybe kulturelle og mentalitetsmæssige forskelle mellem 'latinske' rumænere og de omgivende 'slaver' (og magyarer), som hævdede af den officielle rumænske historieskrivning under Ceausescu, er helt usandsynligt.

Bulgarerne derimod har traditionelt været positive overfor et hvilket som helst styre i Rusland og Sovjetunionen, lige siden landet blev (gen)oprettet som kongerige i 1878. Modsat nabolandene har Bulgarien hele tiden været præget af en egalitært indstillet bondeklasse, der i årene umiddelbart efter 1. verdenskrig bragte et populistisk bondeparti under Alexandúr Stamboliiski til magten. I 1922 blev Stamboliiski myrdet på bestialsk vis under et højreekstremistisk, nationalistisk militærkup, der benyttede sig af en terrororganisation ved navn IMRO. De nationalistiske følelser var blevet blæst op af den lille herskende elite under kampene med grækere og tyrkere om Thrakien og Makedonien. Især dette sidste land, der er delt mellem Jugoslavien, Grækenland og Bulgarien, har bragt sindene i kog på Balkan. Diskussionen om, hvorvidt Makedonien er græsk, bulgarsk, serbisk eller makedonsk kan stadig mobilisere historikerne til store armsving. Et af de prægante af slagsen er en 900 sider lang 'dokumentation' af Makedoniens bulgarske karakter, udgivet af to bulgarske historikere, som jeg højtideligt fik overrakt i 1982 efter studier ved universitetet i Veliko Tarnavo. De indleder med følgende karakteristik af det område og den periode kildeudgaven dækker:

The volume covers the period from the arrival of the Slavs and Proto-Bulgars in the Balkan Peninsula, leading to the formation of the Slav-Bulgarian state in 681, and of the Bulgarian nationality (Slav in essence and Bulgarian in name) towards the end of the 9th century, up to 1940. (Bozhinov and Panayotov 1978, 5).

Med hensyn til Makedonien fortsætter de således:

The documents in this volume demonstrate not only the inseparable ties of the population in Macedonia with the population in the rest of Bulgaria's territory, but also its direct participation in the all-Bulgarian historical process and the entire political and cultural history of the Bulgarian people. (Bozhinov and Panayotov 1978, 5-6).

Den bulgarske drøm om et Storbulgarien, der kan tage arven op fra de to første bulgarske riger i 681-1018 og 1185-1393 fremgår alene af hovedstaden Sofias upraktiske placering helt mod vest i landet kun 30 km fra grænsen til Jugoslavien. Derfra vil bulgarerne nemt kunne herske over det meste af Balkan, hvis muligheden byder sig, som den gjorde under 2. verdenskrig, hvor de var i alliance med Tyskland. Kun fordi Bulgarien har været på den tabende side i begge verdenskrige, virker placeringen af Sofia underlig. Det første offer for den ekstreme nationalisme blev altså det bulgarske demokrati. Alligevel overlevede så meget af en egalitær tradition, at kommunismen ifølge Robin Okeys skeptiske og nøgterne vurdering faktisk fungerede som udviklingsstrategi til langt op i 1970'erne i dette lille Balkanland, hvor folk ryster på hovedet, når de siger ja, og nikker, når de mener nej.

Ifølge Berend udfyldte de 'fremmede' folk, jøder, grækere og tyskere det tomrum, som fraværet af indfødte middelklasser efterlod. I Rumænien, Polen og Ungarn var mellem en trediedel og halvdelen af de involverede i handel, bankvæsen og industri jøder. I takt med udviklingen af national bevidsthed førte det til antisemitisme, som igen skabte zionismen med

kravet om et jødisk hjemland. Zionismen var den jødiske pendant til de andre nationale vækkelser i Øst- og Centraleuropa. Det var dog aldrig andet end et forsvindende mindretal, som tilsluttede sig denne bevægelse. Det helt overvejende flertal af jøderne i Centraleuropa antog uforbeholdent de nationale identiteter i de forskellige nye efterfølgerstater og opgav den særprægede jiddisch-sprogede jødiske kultur i ghettoerne. De store tyske mindretal i Øst- og Sydøsteuropa har en helt anden historie, selv om de to typer af mindretal ofte sammenlignes. Nogle af dem går tilbage til indvandring i 1200-tallet, mens andre blev bragt ind som kolonister i 1700-tallet til opdyrkning af områder, der var blevet lagt øde under tyrkernes herredømme. Efter at det i mange år blev opfattet som den rene revanchisme at indrømme eksistensen af sådanne mindretal, er man nu igen begyndt at beskæftige sig med dem. Ironisk nok sker det samtidig med, at 'problemet' er ved at løse sig selv, fordi de sidste rester af tysktalende, især fra Rumænien, nu emigrerer i stort tal til Tyskland for at undslippe fattigdommen.

Det vigtigste vidnesbyrd om mindretalenes utilpassethed var den kunstneriske modernisme, som havde sin primære blomstring i det habsburgske monarkis hovedbyer Wien, Budapest, Trieste, Praha og Kraków. Berend er ikke den første til at gøre opmærksom på dette forhold. Men for det første er det interessant, at han som økonomisk historiker gør så meget ud af det, og for det andet tolker han den kunstneriske udvikling mere konsekvent som symptom på sociale og politiske processer, end jeg før har set det gjort. Han trækker en klar og overbevisende linie fra modernismen som udtryk for en modstand mod det moderne livs materialisme til den tradition for antivestlig, populistisk tænkning, som ifølge mange tyske historikere har været et særkende for den tyske historie, der *deutsche Sonderweg*, som man plejer at kalde den. Begge holdninger havde, alle indbyrdes forskelle ufortalt, en fundamental modvilje mod den industrialiserede og demokratiske verden til fælles. Berend inkluderer uden tøven det meste af Tyskland i det ikke-vestlige kriseområde, hvis fællestræk han undersøger.

Nazismen bliver derved til et 'normalt' fænomen, som analyseres på linie med de andre autoritære, romantiske reaktioner på den moderne udvikling. Han inkluderer også Sydeuropa, Italien og Spanien i denne periferi, så det er ikke meget, der bliver tilbage som repræsentanter for det 'rigtige', dvs. det vestlige Europa. Han udnævner den italienske nationalist og senere fascist Enrico Corradini (1865-1931) til eksponent for den nationale socialisme, der efter de kortvarige liberale styre og enkelte venstreradikale revolutionsforsøg umiddelbart efter 1. verdenskrig i løbet af tyverne sejrede i det meste af det behandlede område (Berend 1986, 26-28). Den nationale socialisme kom kun undtagelsevis til magten alene – her er Tyskland den store undtagelse, som ifølge Berend bekræfter en øst- og centraleuropæisk regel. Normalt skete magtovertagelsen i en eller anden form for alliance med konservative og højreradikale kræfter. Det giver derfor god mening at sammenligne den 'usamtidige' italienske historie med udviklingen i Østeuropa. Den italienske fascisme herskede kun i alliance med andre kræfter og indgik kun som én blandt fire eller fem komponenter i Mussolinis magtblok, som af samme grund snarere bør kaldes mussolinisme end fascismen. Et andet udtryk for parallellen ligger på det udenrigspolitiske plan. Den polske historiker Jerzy Borejsza har undersøgt det fascistiske Italiens udenrigspolitiske aktiviteter i Østeuropa i en stor sammenlignende undersøgelse, *Il fascismo e l'Europa orientale* fra 1981. Af den fremgår, at Italien satsede på antidemokratiske, autoritære kræfter, men ikke på fascistiske end sige nazistiske bevægelser.

Trist nok standser Berends tankevækkende lille bog med 2. verdenskrig, som han i øvrigt opfatter som sidste runde af 1. verdenskrig. Bogen afrundes med en endnu mere omfattende

diskussion af den konservative kunst, der dukkede op igen under nazismens og fascismen som en reaktion på modernismens tilsyneladende opløsning af alle former. Godt indpakket ligger her nogle ansatser til en tese om en kontinuitet mellem den fascistiske nationale reaktion på den vestlige modernitet og den efterfølgende stalinisme, som også har været fremme i den italienske forskning om den fejrede neorealismes rødder i den idealistisk indstillede del af det fascistiske parti i trediverne. Berend opfatter helt givet stalinismen og fascismen som beslægtede fænomener, det fremgår alene af hans diskussion af de 'østlige' rødder til marxismen-leninismen, der er helt forskellig fra den 'vestlige' marxisme.

Østeuropas periode under nationalkommunistiske regimer opfattes i Berends perspektiv som et 'østligt' diktatur over den vestlige udvikling, som flertallet af befolkningerne hele tiden har ønsket. En lidt anden vurdering af stalinismen baggrund fremsættes i en interessant analyse af den svenske arkitekturhistoriker Anders Åmann i en bog om arkitekturen i Østeuropa under Stalin (Åmann 1987). Modsat den sædvanlige automatiske afvisning af alt byggeri fra tiden mellem 1947 og 1952 som kransekage storhedsvanvid har Åman underkastet såvel planerne som de få realiserede bygninger en omhyggelig analyse. Det viser sig overraskende nok, at de stalinistiske styre, som alle normalt har opfattet som ensrettende, i realiteten bestræbte sig på at tillempe lokale eller nationale traditioner til det fælles krav om en 'socialistisk' arkitektur. Først efter 1956 slog det ensrettende modernistiske betonbyggeri igennem og producerede de dødsenstriste forstæder, som præger alle de østeuropæiske byer, så snart man kommer uden for de restaurerede, historiske bykerner. Men under stalinismen forsøgte man faktisk at skabe nationalt forskellige arkitektoniske formsprog under inddragelse af citater fra folkekulturerne. Derfor var etnologer populære efter kommunismens sejr, da det var dem som var leveringsdygtige i folkekulturelle udtryk. Et andet eksempel på brugen af nationalt forskellige udtryk var dyrkelsen af folkedans. Officiel danseoptræden degenererede ganske vist hurtigt til kedsommelig professionel overfladiskhed og dressur af unge drenge og piger, hvad enhver der været udsat for officiose modtagelser i de gamle østlande vil kunne bevidne. Men hensigten var i begyndelsen god nok og skal erindres som en modrettet tendens i den totalitære ensretning i Østeuropa. Den utilsigtede følge er i dag til gengæld, at næsten alle folkekulturelle udtryk er totalt diskrediterede i befolkningernes øjne.

Så mangetydigt er forholdet mellem nationale, multinationale og internationale bestræbelser i det, der engang var Donaumonarkiet.

Donau – en flod og en rejse i litteraturen

Det var med stor spænding, at jeg begyndte at læse den italienske litteraturhistoriker Claudio Magris' bog om Donau. Den blev vidt berømmet i 1986, da den italienske original udkom, og siden er den blevet oversat til alverdens sprog. Også til dansk i en fremragende og yderst omhyggelig oversættelse. Men siden er der unægtelig sket et og andet i Østeuropa, som har gjort den helt overvejende del af den videnskabelige litteratur om emnet ulæselig. Det viser sig imidlertid at være den samfundsvidenskabelige litteratur, der er blevet overhalet på det ynkeligste. Derimod er bøger som Magris', der boltres sig i litteraturen af i går – han er ekspert i den tysksprogede litteratur i Østrig-Ungarn fra sidste og begyndelsen af dette århundrede – og endda griber tilbage til de latinske klassikere, lige netop det man har brug for at læse, hvis man vil forstå blot noget af det, der skete sidste efterår, og især hvis man vil være forberedt på fremtiden. Det eneste nogenlunde sikre vi i dag kan sige om Europa er, at vi er tilbage, ikke ved Stunde Null i 1945, men i 1918 ved afslutningen af første verdenskrig, eller

måske endnu snarere i 1917, da revolutionen i Rusland splittede de europæiske folk og efterhånden også stater på kryds og tværs.

1917-18 var imidlertid også tidspunktet for opløsningen af det habsburgske dobbeltmonarki, den statsdannelse der for mange af de nationale efterfølgerstater stod som indbegrebet af alt dårligt, bureaukratisk schlamperei og manglende politiske løsninger. Men samtidig er det nogle år, som nu er kommet til at stå i den grad i forklarelsens skær, at ungarere, tjekker, slovenere og østrigere fabler om at danne en Donau-føderation. Ikke det kejserlige autokrati, men en demokratisk union, der respekterer de nationale og etniske kulturelle forskelle og lader økonomien blomstre. Kort sagt nøjagtigt den vision, som fremskridtsvenlige socialister og liberale i habsburgerrigets sidste leveår efterstræbte, men som omkom i første verdenskrigs nationalistiske ragnarok og den bolsjevikiske drøm om, at verdensrevolutionen snart ville gøre alle stater overflødige, hvorfor den suspendede demokratiske institutioner. Med de resultater, som vi kan se i dag.

Alt det forudgriber Magris, netop fordi han uden moderne nationalistiske fordomme har ladet sig opsuge af Donaus strømmende vand og Centraleuropas omskiftelige historie uden på den anden side at falde i den nærliggende fælde kun at kunne se kvaliteter i den gamle over- og multinationale kultur. Han karakteriserer habsburgernes herredømme således:

Ikke – som Ludvig XIV's, Frederik den Stores eller Napoleons midtpunktsøgende despotisme – at udjævne, men snarere at administrere den modstand, der er den middelalderlige universalismes og partikularismes reaktion på den moderne stat. Habsburgernes regeringsform kvæler ikke de afvigende meninger og besejrer ikke modsætningerne, men tildækker dem og sammenføjer dem i en skrøbelig balance, idet de lader forskellene overleve i deres væsentlige træk, for eventuelt at spille dem ud mod hinanden. (Magris 1986, 292).

At Magris ikke lader sig totalt opluge af begejstring for dette civiliserede rige af igår, som så mange andre har gjort det, er så meget desto mere beundringsværdigt, som hans indgangsvinkel er den tysksprogede litteratur; og tysk-nationale forfattere i 1800-tallet accepterede ikke dette rige. Magris skrev i 1963 en glimrende bog om myten om habsburgerriget i den tyske litteratur (1963). Dette udgangspunkt skulle man tro på forhånd ville give ham slagside til den tyske kulturnation, der var så dominerende i hele Øst- og Centraleuropa, indtil Hitler rev den med sig i faldet. Men det synes ikke at være tilfældet, selv om han kun læser den slaviske og den ungarske litteratur i oversættelse. Til gengæld kan han latin og fransk plus naturligvis italiensk. I det hele taget er han en klassisk lærd af den type, som efterhånden kun uddannes i Italien. Med denne ballast er det lykkedes Magris ubesværet at levere den mest omfattende og appetitskærpene indføring i den tyske, slaviske, magyariske og rumænske tankeverden, der længe er set. Uden kejserrøgelser og nostalgisk længsel tilbage til den tid, da embedsmændene ikke tog mod bestikkelse, og posten – for slet ikke at sige togene – kom frem til tiden. Claudio Magris er født og opvokset i Trieste, der indtil 1918 var hovedhavn og udfaldsport for hele det habsburgske Centraleuropa. Dens internationalistiske kulturmøde virkede fremmede for modernistiske forfattere som Italo Svevo – en anden af Magris' specialiteter – og her fandt James Joyce endnu så sent som i 1920'erne, efter at byen var blevet en isoleret italiensk provins omgivet af jugoslaviske aspirationer om indlemmelse, inspiration til at skrive sit modernistiske hovedværk, Ulysses. Og her fik Magris som skoledreng sin introduktion til den centraleuropæiske civilisation af en uforglemmelig lærer, der var en bedre videnskabsmand end pædagog.

Bogen virker noget tung i begyndelsen, mens han løber sig og sit lidt ubestemmelige italienske rejseselskab af venner og veninder i gang i jagten på Donaus kilder. Belæsset med ulæselige bøger fra de sidste tre- fire hundrede år diskuteres gravalvorligt i bedste, pedantiske oplysningstidsstil for og mod de mangfoldige teorier om, hvor Donau egentlig har sit udspring. Men stilen er netop på den mest underfundige måde budskabet. Ved tilsyneladende naivt at gå ind og ræsonnere med sine sprænglærde forgængere gør litteraturhistorikeren sig selv og os samtidige med denne enorme masse af bøger, en strøm der flyder lige så umådeligt og uopholdeligt som selve floden. Der kommer drive over skildringen, da vi når forbi Wien. Bratislava, Burgenland og Budapest skildres med glød og verve. Og spændende som en roman bliver det i Banatet – det nuværende Vojvodina i Jugoslavien, det sydlige Ungarn og det vestlige Rumænien omkring hovedbyen Timisoara. Denne del af turen foretager Magris sammen med sin firsårige bedstemor Anka, som er født og opvokset dér i årene før opløsningen af dobbeltmonarkiet. Gennem hende får han den bedst tænkelige indgang til dette sprogligt og kulturelt totalt blandede område – på godt og ondt. Hun lever i dag i bedste velgående i Trieste, men taler alle sprogene, og har tilsyneladende i løbet af sit liv været omsværmet af stort alle interessante mænd i Banatet og omegn – og været lykkeligt gift med fire af dem. Sin ungdoms fordomme gengiver hun ubekymret og uden ubillige krav om konsistens og konsekvens:

Bedstemor Anka – der kalder de serbere, der i århundreder har levet under tyrkisk åg på Donaus højre bred, for "gedzaer" og "serbianere" – hævder for øvrigt, at hun aldrig ville have giftet sig med en serber, ikke engang en fra den venstre bred. "Men du selv, hvad er du så?" spørger jeg. "Serber," svarer hun stolt, "vores familie nedstammer fra en af de ældste serbiske slægter. (Magris 1986, 360) ... Alligevel, konkluder Magris, er der måske en snert af sandhed i alle hendes absurde fordomme, for intet folk og ingen kultur kan – lige så lidt som noget individ – sige sig fri for historiske synder. Og måske vil en ubarmhjertig erkendelse af alle fejl og skyggesider, hos andre og hos en selv, være et mere frugtbart grundlag for en civiliseret og tolerant sameksistens end den optimistiske gensidige ros der udøses i enhver officiel politisk erklæring. For bedstemor Anka er disse konflikter og modsætninger fuldstændig upersonlige; enhver fordom giver andre ret til at have fordomme, ja gør dem ligefrem nødvendige. (Magris 1986, 358).

En stærk indrømmelse efter lige at have refereret bedstemor Ankas automatiske antisemitisme. Og den fremsættes af en forfatter, der i 1971 skrev et af de centrale værker om den nu udryddede jødiske kultur i Centraleuropa. Men som Magris siger umiddelbart før:

Der ligger et koncentrat af fordomme og historisk nag gemt i bedstemor Anka, hvori antisemitisme naturligtvis også indgår som en af ringene i træets stamme. Men denne antisemitisme forsvinder som dug for solen når hun taler om advokat Loewinger, der i hendes fortælling bliver til legemliggørelsen af den urgamle jødiske visdom og værdighed. (Magris 1986, 358).

Sådan filosoferes der ubesværet hele tiden, mens vi føres rundt i landet og litteraturen. Det er næppe en bog, som egner sig til at tage med på selve rejsen, men den er fremragende at læse før eller efter – eller i stedet for at rejse. Ganske vist slår Magris på vej ind i Ungarn lidt opgivende fast, at det er rollen som rejsefører, der passer sig bedst for vor tids intellektuelle, der har deres faste plads i verdens hierarki og udmærket ved, at de som bifigurer kun har til

opgave at sammenfatte og rekapitulere det eksisterende. Intellektuelle er ikke længere skabende kunstnere eller smagsdommere. Men det er koketteri, og ”Donau” har meget lidt at gøre med traditionel rejselitteratur.

De første par hundrede sider viser rundt i den store tyske litteratur og filosofi med særlig vægt på den sydtyske og østrigske. Især er overvejelserne over Wien som den levendegjorte postmodernitet, hvor underholdningskulturen har besejret revolutionstanken, interessante. Det samme er fremstillingen af den betydning, som Nietzsche har haft for hele kulturlivet i Centraleuropa – et tredje af Magris’ specialer. Og genial er konstanteringen af, at Wien i stedet for at være iscenesættelse – noget der gælder for alle moderne byer – er iscenesat iscenesættelse. Personligt har jeg dog fæstnet mig mest ved den sidste halvdel af rejsen gennem de endnu mere fremmede lande, Ungarn, Jugoslavien, Rumænien og Bulgarien – oven i købet med en lille litterær afstikker til Czernowicz i Bukovina – der i dag ligger i Ukraine i Sovjetunionen – det Czernowicz, som producerede en selvstændig modernisme i 1920’erne, nu bevaret i Gregor von Rizzoris delvis selvbiografiske værker. Ind imellem de nøjagtige karakteristikker af byer og lande får vi en passant diskussioner med Elias Canetti og andre koryfæer fra verdenslitteraturen.

Af særlig betydning for det politiske verdensbillede er, at vi får historisk dybde i vores forståelse af det Timisoara, der brændte sig ind på nethinden i juledagene 1989. Temesvar, som byen hedder på ungarsk, var hovedstad i Banatet og centrum for den schwabiske indvandring, der koloniserede de øde sumpe efter generobringen fra tyrkerne i 1716. 300.000 tysktalende boede her indtil for ganske nylig. Og hvem ville gætte på, at verdens første elektriske sporvogn blev sat i drift her, eller at Tarzan, i skikkelse af Johnny Weismüller, kom til verden i denne by. Magris består med glans den politiske lakmusprøve ved korrekt at karakterisere Ceausescus styre, som det undertrykkende diktatur i traditionel rumænsk conductor-stil, det var. Og supplerer oven i købet med nogle nyttige oplysninger om det, styret trods alt også udrettede. Selv om han ikke fortæller om den bulgarske partileder Todor Zhivkov’s talrige sommerpaladser spredt ud over landet, kan man også godt fæstne lid til den korte men kompetente redegørelse for den tradition for egalitært bondedemokrati og dyrkelse af den nationale genfødsel frem for opbygningen af socialisme, der stadig dominerer Bulgariens politiske kultur. Og måske kan man også godt tro på den generalisering, som den bulgarerske forfatter Ivan Vazov og den livsduelige, men naivt autoritetstro og fædrelandskærlige tolk Kitanka, foranlediger Magris til:

Ivan Vazov, der hyldede bulgarernes oprør mod tyrkerne, har i sit roman-epos om fædrelandet skrevet at undertrykkelse har den privilegerede egenskab at den gør folk muntre. Når den politiske arena er lukket, søger samfundet trøst i livets umiddelbare goder, i vinen der drikkes i træets skygge, i kærligheden og i forplantningen. ”De trælbundne folk har deres egen filosofi, der forsoner dem med livet,” siger den store Vazov – ord der sandsynligvis ville bringe magthaverne i et land, der ærer ham som en skytsengel, i nogen forlegenhed. Men i dag består Bulgariens charme også af denne stemning af forsoning med livet – en forsoning der skyldes et nyt åg? (Magris 1986, 416-17).

I dag ved vi, at også i Bulgarien lurede oprøret. Men det inde i partiet, blandt eliten. I det omfang det menige folk deltog i omvæltningen, var det med primitive antityrkiske fordomme, som Magris skildrer med elegant ironi i referatet af en tolket samtale med den episke bondeforfatter Jordan Radickov:

Han beskriver sigøjnere og tyrker i sin barndom, og Kitanka, der fungerer som tolk, tilføjer at der her er tale om en poetisk frihed, for der findes ingen tyrker i Bulgarien, kun bulgarere. (Magris 1986, 424-25).

Den eneste indvending, man – dvs. jeg – kan komme med mod fremstillingen af dette enorme og komplicerede forløb i rum og tid er, at historien ikke indbefatter Tyrkiet. Man kan rimeligt nok indvende, at Donau ikke løber igennem det moderne Tyrki. Alligevel hænger Donau og Osmannerriget historisk set ubrydeligt sammen. Vi får en del interessante brikker til en forståelse af Osmannerrigets afgørende betydning for Balkan og Centraleuropa i forbindelse med besøget i Wien. Magris havde nemlig det held at besøge Wien i 1983, tre hundrede år efter tyrkernes sidste stormløb, der først på et hængende hår blev slået tilbage af en koalition af europæiske fyrster. Under skildringen af en udstilling i den anledning kommer han ind på karakteren af dette rige, der for os kristne europæere på mange måder stadig står som indbegrebet af selve antikrist, anticivilisationen og dermed selve det ”fremmede”. Baggrunden for alle de europæiske fordomme om tyrkerne, der har gjort det så vanskeligt rigtigt at acceptere dem som medborgerer. Tyrkerne derimod opfattede og opfatter sig som de egentlige arvtagere efter den antikke romerske civilisation. Det fremgår alene af det faktum, at seldjukkerne, der kom til det byzantinske Anatolien fra Centralasien i det 10. århundrede kaldte deres rige for Rom!, mamâlik-i-Rûm. Magris udtrykker det således:

Mødet mellem Europa og det osmanniske rige er et slående eksempel på to verdener, der efter i århundreder at have angrebet og lemlæstet hinanden, ender med at gennemtrænge hinanden og berige hinanden gensidigt. Det er ikke tilfældigt, at den største vestlige forfatter, der har skildret mødet mellem de to verdener, Ivo Andric, er så fascineret af billedet af broen. Den dukker til stadighed op i hans romaner og noveller, som symbolet på en stejl ufremkommelig vej, udspændt hen over farlige floder og dybe kløfter, som bindeled mellem forskellige trosretninger og folkeslag. Den er stedet for væbnede sammenstød, men samler lidt efter fjenderne i en mangesidet, men alligevel forenet verden, som på et episk freskomaleri – på samme måde som de tyrkiske soldater og hejdukkerne fører evig krig i Balkans bjergslugter, og ender med at ligne hinanden.For tyrkerne var Wien ”det gyldne æbles by”, kejserdømmets mytiske midtpunkt, der skulle erobres for enhver pris. Det virkede som om nomaderne fra de asiatiske stepper, de ”vilde æsler” der anså enhver form for bydannelse for fordærvelig, med Wien ønskede at tilkæmpe sig selve indbegrebet af byen, af deres egen modsætning. Sultanerne, der stod foran Wiens mure, så måske allerede byen som hovedstad i det universelle ”romersk-muslimske” kejserrige, som de – ifølge den store rumænske historiker Jorga – havde til hensigt at grundlægge. (Magris 1986, 214-15).

Sådan fremstiller Magris ganske rigtigt de fundamentale træk i osmannerriget, som vores kristne europæiske blindhed normalt udelukker. Men han nævner ikke, at Konstantinopel i tyrkernes øjne netop udfyldte denne rolle som centrum for den politiske og religiøse civilisation. For dem forblev byen ”Det andet Rom”. Derfor satsede tyrkerne så hårdt på at erobre Konstantinopel i 1453, og derfor følte de det som en stor uretfærdighed, at det i 1600-tallet lykkedes de uciviliserede russerne i Moskva, at overtage værdigheden som ”Det tredje Rom”. Sultanen havde umiddelbart efter stormen på Konstantinopel skrevet til Paven i Rom for at blive anerkendt som legitim hersker over hele kristenheden og blev dybt rystet, da Paven tog det som en udfordring og erklærede korstog mod tyrkerne. Får vi ikke en skildring Konstantinopel, så får vi til gengæld så meget andet på de næste fem hundrede sider, at min

kritik virker urimelig. Hvem kan ønske sig mere efter på ti linier således at have fået afklaret det makedonske spørgsmål – der i indviklethed kun overgås af Slesvig-Holstens tilhørsforhold i sidste århundrede:

I lang tid fremsatte Bulgarien både politiske og etniske krav på Makedonien, hvilket bevidnes af blodige afsnit i historien og ildfulde sider i litteraturen. Det makedonske spørgsmål kan sammenfattes i den lille historie om hr. Omeric, som jeg har fået fortalt af Wandruszka. Omeric, som han kaldte sig i det monarkiske Jugoslavien, tog navneforandring til Omerov under bulgarernes besættelse af landet i Anden Verdenskrig, og siden til Omerski, da Makedonien blev en republik i Jugoslavien. Oprindeligt hed han Omer, et tyrkisk navn. (Magris 1986, 422).

Vi mangler faktisk kun at få at vide, at også det moderne Grækenland mener at have et historisk krav på Makedonien.

Fra Wiener Kreds til Harvard Square

I foråret 1938 blev den østrigske stat opslugt af det nazistiske Tyskland. Efter afslutningen af 2. verdenskrig fik Østrig status som nazismens første offer i rækken af erobrede europæiske demokratier. Siden er det lykkedes den genoprettede 2. østrigske republik at forsones sig med sin brudfyldte fortid, glemme at nazismen var uhyre populær, fortrænge at mange af de værste nazistiske bøddler fra Seyss-Inquart til Eichmann var østrigere og opbygge en østrigsk identitet. Prisen har været fortielser. Den udbredte version af landets historie var i mange år den, som jeg i 70'erne fik af en turistguide under rundvisning på slottet Schönbrunn: ”Først havde vi prins Eugen, kejserinde Maria Theresia og kejser Franz Joseph. De var gode og prægtige mennesker, som elskede Wien og gjorde meget godt. I 1918 abdicerede kejser Karl, og Østrig blev republik. I 1938 besatte Tyskland landet, og i 1945 blev vi befriet.” Som reaktion på borgerkrigen mellem klasserne og landsdelene i mellemkrigstiden besluttede de socialistiske og katolske politiske ledere, mens de sad sammen i koncentrationslejrene, at lade gammelt nid og nag være glemt og samarbejde. Det gjorde de med en sådan succes i den store koalition mellem konservative og socialdemokrater under socialisten Bruno Kreisky – af jødisk afstamning! – at hele befolkningen blev påført et kollektivt hukommelsestab. Det kom til at svide til Østrig, da den nazistiske fortid dukkede op i forbindelse med valget af den tidligere generalsekretær for FN, Kurt Waldheim til præsident. Under valgkampen kom det frem, at han havde en mildt sagt tvivlsom militær fortid i SS. Selv forklarede han medlemsskabet som en slags avanceret rideskole, men siden har vi lært et og andet om hans aktivitet som sprogkyndig forbindelsesofficer under kampene mod partisanerne på Balkan. Konfronteret med verdens enstemmige fordømmelse af landets præsident sluttede østrigerne op om ”deres” mand, som til gengæld fik forbud mod indrejse i USA, et forbud, der stadig står ved magt.

En særlig side af fortielserne var fortrængningen af erindringen om de hundreder af videnskabsmænd, som måtte gå i eksil i 1930'erne. De første allerede efter undertrykkelsen af arbejderbevægelsen 12. februar 1934, endnu flere efter Anschluss i 1938. Og så alle dem, der ikke klarede det og blev myrdet i fængsel eller koncentrationslejrene. I dag er det stort set glemt, at meget af den moderne samfunds- og naturvidenskab er opstået i de centraleuropæiske byer, Wien, Praha, Berlin med enkelte afstikkere til Warszawa og Budapest. Så glemt er det, at den britiske historiker E. J. Hobsbawm totalt har afskrevet

forestillingen om Centraleuropa. ”Hvad har de mennesker egentlig drevet det til siden?” skrev han polemisk, og med en vis ret (Hobsbawm 1991). Denne konstatering gør det imidlertid ikke mindre relevant at huske på oprindelsen. Et af ofrene for den autoritære udvikling var den spidsforskning inden for en lang række videnskaber, der forbindes med navnet Wiener kredsen. Læsere, som er vokset op med studenteroprøret på universiteterne, vil nok især huske denne retning som den skrækkelige ”positivisme”, vi brugte så mange kræfter på foragteligt at afvise, uden måske at orientere os alt for meget i de grundlæggende skrifter. Men det er der god grund til, som det fremgik af en konference i Wien i oktober 1991 under overskriften ”Opkomsten af den videnskabelige filosofi.”

Anledningen var hundredåret for tre af de ledende logiske positivister, Rudolf Carnap (1891-1970), Hans Reichenbach (1891-1953) og Edgar Zilsel (1891-1944). Det er selvfølgelig i sig selv ganske respektabelt og medførte mange mere eller mindre indforståede foredrag om forskellige sider af indholdet i kredsens tænkning fra de små hundrede repræsentanter for det internationale forskersamfund, som var mødt op. Men sådanne konferencer afholdes på samlebånd og kan sjældent gøre krav på almenhedens interesse. Når det i dette tilfælde er anderledes, skyldes det, at det er det første forsøg i Østrig på direkte at tage arven op fra den videnskabelige udvikling, der med vold blev afbrudt af katolicismen, antisemitismen og nazismen i uskøn forening. Dertil kom det yderligere krydderi, at der blandt de indbudte befandt sig alle de endnu overlevende fra kredsen, hvoraf flere havde gjort hele turen med fra Wien over landflygtighed i Shanghai – mellem 1938 og 1941 var Shanghai det eneste sted, der gav indrejsetilladelse til østrigske jøder – til USA og Storbritannien.

Det var en åreladning af kolossale proportioner, som østrigsk videnskab blev udsat for mellem 1934 og 1945. Mellem 40 og 50 % af universitetets ansatte i fag som sociologi, psykologi, økonomi, filosofi og alle former for naturvidenskab gik i eksil eller blev myrdet. Dette forhold har Wiens universitet først officielt villet se i øjnene med en brochure udgivet i 1990, Vertriebene Intelligenz. Der Verlust geistiger und menschlicher Potenz an der Universität Wien. Kun ganske få fordrevne videnskabsmænd vendte efter krigen tilbage til deres stillinger. Det var også tilfældet i Vesttyskland, men der havde de fordrevne i hvert fald i princippet ret til deres stillinger, hvis de havde haft fast ansættelse før nazismen, en ret, som mange ikke havde den fjerneste lyst til at udnytte. Men den 2. østrigske republik slap for at underkaste sig sådanne bestemmelser, fordi den havde fået status som nazismens første offer. Og det på trods af, at Anschluss i foråret 1938 blev gennemført med titusinder af begejstrede østrigere i gaderne og bekræftet med 99 % jastemmer i en folkeafstemning. Denne var nok manipuleret, men alligevel en strømpil for stemningen i det land, der var blevet til overs efter opløsningen af Habsburgriget, men hvis befolkning havde ønsket tilslutning til Tyskland. Kun de allieredes tvang etablerede et Rest-Österreich, og det blev aldrig legitimt i sine indbyggeres øjne. Ydermere led statsdannelsen under et enormt misforhold mellem en sækulariseret og hypermoderne hovedstad med 2 millioner indbyggere, der havde infrastruktur og mentalitet til at herske over et multinationalt rige med næsten 60 millioner indbyggere, og de katolske bjergbønder i Alpedalene, som opfattede socialismen, modernismen og psykoanalysen i hovedstaden som den værste forhåelse af Gud og Heimat.

Wiener kredsen byggede på stolte, videnskabelige traditioner fra det østrig-ungarske dobbeltmonarki: økonomen Carl Menger (1840-1921) udviklede sammen med franskmanden Walraff og briterne Marshall teorien om grænsenyttéværdien; Freud udviklede som bekendt psykoanalysen og filosoferne Franz von Brentano (1838-1917) og Ernst Mach (1838-1916)

lagde sammen med den senere præsident i Tjekkoslaviet Thomas G. Masaryk grunden til en empirisk erkendelsesteori baseret på naturvidenskaberne, kort sagt positivismen. Især Mach, som i 1895 havde forladt universitetet i Praha til fordel for et nyoprettet professorat i Wien i ”de induktive videnskaber filosofi” efter en heftig strid omkring delingen af universitetet i en tysk og en tjekkisk afdeling, var en central figur omkring århundredskiftet. Det forklarer det vitriole – og inkompetente – overfald han blev udsat for af Lenin i værket *Materialisme og empiriokriticisme*, som af uransagelige grunde blev fundet frem igen i 1970’erne. Efter dobbeltmonarkiets undergang engagerede mange filosoffer og naturvidenskabsfolk sig politisk til fordel for en socialistisk eller liberal samfundsorden. De samlede sig i Wienerkredsen, som fra 1928 til undertrykkelse af den socialdemokratiske arbejderbevægelse 12. februar 1934 organiserede folkeoplysning i en sammenslutning med navnet ”Verein Ernst Mach”. Formålet var ”at udbrede de erkendelser, som har fundet sted indenfor for de eksakte videnskaber”. Foreningen, der havde valgt sit navn for at markere gælden til den store forløber, blev grundlagt 23. november 1928 i festsalen i Altes Rathaus, en barokbygning i Wiens centrum. Her afholdtes også den før omtalte konference for at betone kontinuiteten og understrege den logiske positivismes hjemløshed den dag i dag på Wiens universitet.

Grundlaget for de tværfaglige erkendelser, som officielt samledes under betegnelsen ”den videnskabelige filosofi”, blev lagt i et blomstrende netværk af arbejdsgrupper på kryds og tværs af de nye nationale grænser, der blev etableret med fredsslutningerne i Versailles. Matematikeren Karl Menger holdt et såkaldt ”matematisk kollegium” med bl.a. Kurt Gödel (1906-78), John (oprindeligt Johann) von Neumann (1902-57) og den matematiske logiker Alfred Tarski i Warszawa. En anden såkaldt Wittgenstein-gruppe med bl.a. filosofen Moritz Schlick (1882-1936), Ernst Machs efterfølger som professor i naturfilosofi indtil han blev myrdet af en nazistisk student, diskuterede filosofen Ludwig Wittgensteins første hovedværk, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Schlick var uddannet i teoretisk fysik under Max Planck i Tyskland, men havde siden mest beskæftiget sig med erkendelsesteoretiske og videnskabsteoretiske emner. Således var han en af de første, der fattede den filosofiske betydning af Einsteins relativitetsteori.

En anden kreds mødtes i den såkaldte ”Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle” (økonomisk-psykologisk forskningskreds); her udviklede psykologerne Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld og Hans Zeisel grundlaget for sociologiske undersøgelser baseret på kvantitativ analyse af masseinterviews, som siden næsten er blevet enerådende i sociologien. Men da de i 1930 gennemførte deres undersøgelse af arbejdsløshedens virkninger i en lille by udenfor Wien, Marienthal, var metoden fuldstændig uhejret. Der var mange andre kredse med delvist overlappende deltagere, som mødtes mere eller mindre regelmæssigt. Mest indflydelsesrig i det grænseoverskridende miljø i Centraleuropa var den siden næsten glemte matematiker og Rilke-kender Richard von Mises (1883-1953). Han var uddannet i Wien, nåede over Brno, Strasbourg og Dresden til Berlins universitet, hvor han 1919-33 som professor og leder af det af ham selv grundlagte ”Institut for anvendt matematik” var uhyre aktiv, videnskabeligt såvel som kulturelt. Han holdt i sit hjem en ”Mises-Kreis” i stil med de wienske caféer, han havde forladt. Her kom den videnskabelige og litterære avantgarde, bl.a. forfatteren Robert Musil, som opmærksomt fulgte udviklingen af den logiske empirisme fra Ernst Mach til Wienerkredsen og lod sig inspirere af den i sin romanteori. Mises, der i 1928 offentliggjorde en bog om sandsynlighed, statistik og sandhed, øvede sammen med Hans Reichenbach, Rudolf Carnap og Karl Popper den største indflydelse på etableringen af de forestillinger om statistisk sandsynlighed, der har været så centrale for naturvidenskab og samfundsvidenskab lige siden.

Han måtte gå i eksil ved nazisternes magtovertagelse og kom først til det nyoprettede universitet i Istanbul, hvor han underviste sammen med den ligeledes fordrevne matematiker Hans Reichenbach fra Wien. Senere kom Mises til Harvard, Reichenbach til Los Angeles.

I 1929 henvendte en løs gruppe forskere omkring Moritz Schlick sig til verden med et programskrift med Wienerkredsens ”videnskabelige verdensanskuelse”. Denne ”nye filosofi” var baseret på teoretisk pluralisme over en minimalkonsensus, som byggede på empirisme, logik og en såkaldt ”videnskabelig” grundindstilling. Hensigten var at gøre en politisk indsats ved at underkaste tidens irrationelle politiske forestillinger et kritisk syrebad. Videnskabsmændene gik ud fra, at der ikke kan være noget område af virkeligheder, som ikke er principielt tilgængeligt for erfaringen. Af det følger efter deres optimistiske opfattelse, at der heller kan være nogen gyldig erkendelse ud over den videnskabeligt disciplinerede fornuft og erfaring. Som det hedder i programerklæringen:

I takt med udbredelsen af den moderne produktionsproces, der bliver stadig mere maskinteknisk udformet, og som overlader stadig mindre rum til metafysiske forestillinger forkaster mange de metafysiske forestillinger og stiller sig på erfaringsvidenskabernes grund. ... Tidligere var materialismen udtryk for denne opfattelse; men i mellemtiden har den moderne empirisme udviklet sig af mange utilstrækkelige former og har vundet en holdbar skikkelse i den videnskabelige verdensopfattelse. (Lübcke 1988, 121).

Denne udvikling ville initiativtagerne fremme, derfor trådte de offentligt frem, men deres forhold til socialismen var lidt besværligt, fordi de afviste materialismen som en 1800-tals tankeretning til fordel for det, som skulle blive den officielle betegnelse for den logiske positivisme eller empirisme, den videnskabelige verdensopfattelse. Offentliggørelsen af skriftet var sidste led i en udvikling, der var forløbet i flere faser. Første fase var en diskussionskreds med Albert Einsteins efterfølger som professor ved universitetet i Praha Philipp Frank (1884-1966), Otto Neurath (1882-1936), Hans Hahn (1879-1934) og Richard von Mises som deltagere. Samtidig med at kredsen trådte frem for verden med programskriftet, grundlagde den som sagt oplysningsforeningen Ernst Mach, mens den i videnskabelige sammenhænge valgte at opkalde sig efter Wien med alle de konnotationer af wienervals, wiener Wald og wiener gemytlighed, det førte med sig, selv om deltagerne langt fra alle boede i Wien. I videnskabshistorien er det dog vigtigere, at kredsen optrådte på den første kongres for de eksakte videnskabers erkendelseslære i Praha 1929 og fra 1930 udsendte tidsskriftet Erkenntniss og fortsatte med at præge grundlaget for de internationale kongresser for videnskabens enhed. Den 2. af disse afholdtes på initiativ af Niels Bohr og Jørgen Jørgensen 1936 i København, den tredje på Harvard universitetet i USA i 1939.

Men samtidig med den internationale succes forsvandt det hjemlige grundlag. Og det ikke kun i Wien og Berlin. Selv i det demokratiske Praha forværredes vilkårene for den frie naturvidenskab allerede før det nazistiske Tyskland sønderlemmede Tjekkosllovakiet. Rudolf Carnap (1891-1970) flyttede i 1931 fra Wien til Praha og skrev Sprogets logiske syntaks, der sammen med Verdens logiske opbygning fra 1928 stadig er et af den videnskabelige filosofis hovedværker. I 1936 forlod Carnap Praha til fordel for Chicago og markerede derved den vej, som alle de logiske positivister måtte slå ind på, hvis de skulle overleve. Flertallet landede dog ikke i Chicago, hvor Carnap heller aldrig blev rigtigt værdsat, men på Harvard, der i 1950'erne blev det absolut førende sted for den enhedsvidenskabelige ansats. Først på Harvard Square fandt de logiske empirister det åndelige fristed, hvor de kunne gå rundt i sorte

slængkapper og tænke de tanker om verdens indretning, som de nye naturvidenskabelige gennembrud tidligere i århundredet havde nødvendiggjort. Og det gjorde de på deres område med næsten lige så stor succes som andre wienere gjorde i Hollywood. Hvem husker i dag på, at Billy Wilder og Otto Preminger begyndte deres karrierer i Wien?

Den absolutte frihed for de logiske empirister skulle imidlertid vise sig at være kortlivet. I 1960 proklamerede den dynamiske unge præsident John F. Kennedy det nye samarbejde mellem bureaukrati, teknikere og natur- og samfundsvidenskab, som fristede flertallet af næste generation til at indgå i big science programmer om alt fra rumforskning, gen-manipulation til forebyggende revolutionsforskning. Det er der bestemt ikke kun kommet dårlige resultater ud af, men den frie, udogmatisk og dog engagerede videnskabelige aktivitet, der prægede den centraleuropæiske intelligens, som overlevede springet fra Wiener kredsen til Harvard Square, er væk. Måske kunne friheden kun trives i det multinationale, centraleuropæiske habsburgrige før 1. verdenskrig. Eller også blev cirkeltænkningen faktisk firkantet af at blive omplantet til Harvard Square.

Václav Havel og Europa

December 1989 kronedes den fredelige revolution i Tjekkoslaviet med, at forfatteren Václav Havel blev udnævnt til præsident. Et valg så indlysende retfærdigt og fuldt af symbolik, at man næsten ikke kunne tro sine egne øjne. Et moderne europæisk land vælger en overbevist – og overbevisende – intellektuel til præsident! Det kan da kun ske i Frankrig, og kun i form af en intellektuel, der er politiker og som behersker magtspillet bedre end nogen anden. Men i Tjekkoslaviet, det jordbundne og snusfornuftige land, der ikke for ingenting har fostret figuren soldat Svejek, og som i bund og grund er præget af borgerlige og socialdemokratiske dyder, der får enhver dansk til at føle sig umiddelbart hjemme?

Løsningen på dette paradoks har den vestlige opinion nemt og bekvemt fundet i det faktum, at Tjekkoslaviet tilhører den mystiske og romantiske del af verden, der går under navnet ”Østeuropa”. De lande, hvor mænd er mænd og kvinder kvinder, hvor forfattere begærligt læses af alle lag i befolkningen, hvor kommunismen herskede indtil revolutionen i efteråret 1989, og hvor alle var fattige. Vores underprivilegerede og derfor eksotiske slægtninge, som det var dejligt at kunne vise velgørenhed overfor – på afstand – og som det var dejligt at tage på turistbesøg til, dengang man kunne veksle sort og for ingen penge leve som grever og baroner på restauranter, der opretholdt de sidste rester af den ægte europæiske civilisation med tjenere i kjole og hvidt og dæmpet wienermusik spillet af konservatorieuddannede musikere. Et fjernt land, det var nemt at rejse til. Som nu pludselig er kommet ubehageligt tæt på og stiller krav om at være med i det reelt eksisterende Europa, EF som vi danske så længe har valgt at ignorere, selv om vi ikke har haft så meget imod at profitere af det.

Fiktionen ”Østeuropa” er pludselig ved at opløse sig i et antal ubehageligt konkrete, nærværende og overordentligt forskellige lande, der ligger i Centraleuropa eller på Balkan. Læser man det boglange interview, Fjernforhør med Václav Havel fra 1986, fremstår billedet af en uhyre nærværende og i ordets bedste forstand samtidig person. Havel er ikke et resultat af en artsfremmed kultur, men et politisk modstykke til den Milan Kundera, som i parisisk eksil har fået masseoplæg på at erindre Vesten om grundværdierne i den vestlige kultur. Det gør Havel endnu mere overbevisende, blot på en helt anden baggrund, herunder fire års fængselsophold som led i en lang stilfærdigt heroisk kamp med et dumt totalitært regime, der

nu omsider er brudt sammen. Direkte adspurgt om forfatterens forskellige rolle i Øst- og Vesteuropa svarer Havel ganske vist, at forfatterens rolle i Øst er stik modsat den vestlige nemlig den, at han (der optræder kun mandlige forfattere med medhjælpende hustruer i bogen)

føler sig tynget af så mange krav, at det bliver en byrde for ham. Af forfattere forventer man traditionelt i vore omgivelser noget mere ud over, at de bare skriver bøger, der er værd at læse. Den tanke, at forfatteren er nationens samvittighed, har her sin logik og tradition; forfatterne har jo her i årevis erstattet politikernes rolle, de var fornyere af det nationale samfund, fastholdere af det nationale sprog, opvækkere af den nationale selvbevidsthed, tolkere af den nationale vilje. Denne tradition går igen under totalitære forhold og får sin særlige farvning oveni: det er som om, det skrevne ord her har en slags forhøjet radioaktivitet – ellers ville de vel heller ikke arrestere os for det! (Havel 1986, 82).

Man kan sige, at Havel nu virkelig har fået grund til at beklage sig. Nu er han en repræsentativ toppolitiker, der, da han i sin nytårstale henvendte sig til den tjekkoslovakiske befolkning via tv, oven i købet måtte tage slips på for at virke tillidsvækkende på den landbefolkning, som i årevis har fået at vide at vide, at han er en udannet bølle. Han får givetvis masser af materiale til sine absurde teaterstykker i øjeblikket. Men endnu mindre tid til at skrive dem. Forfatteren ofrer sig nu på heltid for den politik, som han kun har en tøvende respekt for. Det indtryk af personen Havel og hans miljø i Praha, som man får ved læsning af bogen, er imidlertid slet ikke det eksotiske, fremmede ”Østeuropa”, medierne beretter fra. Det er en lige så uhjælpeligt moderne udgave af Europa som os. Bare anderledes. Havel er ikke nogen fremmed over for Vesten, og føler sig slet ikke udenfor, men tværtimod på lige fod. Hans absurde teaterstykker handler om det moderne livs eksistentielle grundvilkår. Som han selv formulerer det

demonstrerer det absurde teater den nutidige humanitet så at sige i dens ”krisetilstand”. Det fremviser nemlig humaniteten hos det menneske, der har mistet de grundlæggende metafysiske sikkerheder, oplevelsen af det absolutte, forholdet til evigheden, følelsen af mening. Altså: fast grund under fødderne. Det er et menneske, for hvem alt forvitrer, hvis verden falder fra hinanden, som aner, at han uigenkaldeligt har mistet noget, men som ikke er i stand til at indrømme sin situation over for sig selv, og som derfor skjuler sig for den. (Havel 82-83).

Dette er netop det moderne grundvilkår, som det gælder om at erkende i stedet for at benægte. Kun gennem fremmedgørelsen er frigørelsen mulig, som den klassiske tyske Georg Simmel ville have udtrykt det. Hvordan man kan udfolde sig i denne situation og bevare, ja udvikle sin integritet, er Havel et fremragende eksempel på. Som læser sidder man tilbage med en tro på, at her er et menneske, som trods det politiske sprogs indbyggede tendens til at tabe mening, vil blive ved med at kunne tale meningsfuldt. Hvis han ikke har noget at sige, så tier han, hvor pinligt det end kan være, fremgår det af Niels Barfoeds forord, som, hvor kort det end er, fortjener at nævnes. Skrevet før de afgørende begivenheder i efteråret forudser det nemlig, at ”borger Havel”, som han kaldes, ikke vil kunne ”unddrage sig en særdeles overordnet politisk rolle, nemlig som præsident, om ikke andet så i en overgang”. Det er en af de sjældne profetier om Østeuropa, der har holdt stik, selv om Barfoed spørger, hvor mange år det mon vil tage, før denne situation indfinder sig. Det tog kun en måned. Det gør læseren optimistisk. Ikke på vegne af det mystiske og uforståelige kontinent ”Østeuropa”, men på

vegne af den kedelige og velkendte modernitet, som Havel skriver om. Han er i høj grad også relevant for os.

Havels ”nøgterne udholdenhed” er dybt beslægtet med soldat Svejks uheroiske optimisme. De er sande forbilleder for politisk handling i en tid, der har mistet troen på de alt for store fortællinger og sandheder. Havels eget forfattercredo: ”Jeg giver ikke konkrete råd og jeg indretter ikke noget for nogen. Jeg stimulerer højst af og til”, er lagt i munden på Fistula i stykket *Fristelse*. Det er det smukkeste borgerdemokratiske program, der længe er set. Især når det kommer fra et menneske, som har sat sig selv ind på at efterleve programmet i ubestikkelig praksis. Som han sagde i sin tale efter tildelingen af de tyske boghandlers fredspris 25. juli 1989, ”Ord er betydningsfulde overalt” (*New York Review of Books* 18. jan. 1990, 8). Men de er ikke uden videre magt, som mange oversættere af talen har troet. Det bliver de først i kombination med et levende menneskes nøgterne udholdenhed. Det fremgår tydeligt af denne vedkommende røst fra det Centraleuropa, som vi så uventet har fået igen.